

Турков В.В.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО ВЛАШТУВАННЯ БЕССАРАБСЬКИХ БОЛГАР НА ТЕРИТОРІЇ ПРИАЗОВ'Я (1861–1871 РОКИ)

У статті розглядається політика Російського уряду щодо влаштування бессарабських болгар на території Приазов'я. Річ у тому, що болгар опинилися на цій території в результаті проведеної Росією переселенської акції з Молдавського князівства в 1856–1862 роки. Російський уряд зробив для переселенців необхідні стартові умови. За болгарами залишився їхній юридичний статус колоністів, кожна сім'я отримала у власне користування 50 десятин землі й окремі пільги. Одна з пільг була пов'язана з можливостями переселенців вільно виробляти та продавати вино та пиво, а зароблені кошти витратити на власні господарчі потреби. Владні структури, зокрема Міністерство державного майна, оперативно вирішували економічні проблеми переселенців, особливо в період посух 1862–1864 років. Для цього уряд із бюджетних фондів виділив кошти на закупівлю продовольства для населення та фуражу для тяглової сили. Освітня політика уряду не передбачала фінансування, необхідного для будівництва шкіл, училищ, на заробітну плату вчителів, а також для придбання підручників. Це повинні були робити самі колоністські товариства в кожному селищі окремо. Водночас влада втілювала в життя політику обов'язкового вивчення російської мови в усіх болгарських освітніх закладах. Суттєво вплинув на подальший соціально-економічний розвиток болгарської спільноти імператорський Указ від 4 червня 1871 р., згідно з яким усі іноземні колоністи переходили в категорію селян-власників. Указ сприяв розвитку ринкових відносин. Болгари почали будувати невеликі заводи, млини, слюсарні та майстерні, розвивали кустарне виробництво тканин і килимів, де можливо, колишні колоністи почали займатися роздрібною й оптовою торгівлею, надавали транспортні послуги з доставки промислових товарів та продовольства в різні місцевості регіону. Водночас розвиток ринкових відносин приводив до поступової соціальної диференціації населення.

Розкриття теми дослідження здійснювалося на основі залучення низки репрезентативних, передусім документальних, джерел. Під час виконання дослідження застосовувалися такі основоположні принципи історичного пізнання, як неупередженість під час аналізу подій, процесів та явищ у межах визначених хронологічних рамок розглянутої проблематики.

Ключові слова: російський уряд, бессарабські болгар, влаштування, Приазов'я.

Постановка проблеми. Провівши переселення болгар-колоністів, із Молдавського князівства на територію Приазов'я, російський уряд розпочав облаштування цієї категорії населення на нових землях. Болгарам було залишено їхній колоністський статус, усі сім'ї переселенців отримали значні земельні ділянки й економічні пільги. Процес влаштування болгар тривав з 1861 по 1871 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Політика російського уряду щодо облаштування бессарабських болгар на території Приазов'я тривала з 1861 по 1871 рр. і стала предметом вивчення таких учених, як: Б. Бертенсон [1], І. Грек [2], М.С. Державін [3; 4; 5], М.М. Максименко, Г.М. Губенко [6], В. Мітков [7], С.І. Пачев [9], В.Є. Постніков [10], В.В. Турков [23], Є. Хаджи-

ніколова [24]. Вищезгадані автори підраховали кількість переселених болгар, основні населені пункти їхнього нового місця проживання, висвітлили особливості соціально-економічного та культурно-освітнього життя.

Попри значні напрацювання з вищезазначеної проблематики, окремі її аспекти не були висвітлені в науковій літературі. Водночас для дослідження даної теми є достатня джерельна база, опубліковані документи й історична періодика.

Постановка завдання. З огляду на наведене, автори поставили за мету комплексно дослідити політику російського уряду у справі влаштування бессарабських болгар на територію Приазов'я в 1861–1871 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. У результаті переселенської акції російського

уряду на територію Приазов'я на початку 60-х рр. XIX ст. переселилося 23 тис. болгар-колоністів із Молдавського князівства [2, с. 138]. Вони заснували в Таврійській губернії такі населені пункти: «<...> в Бердянском уезде: Ивановка, Райновка, Преслов, Богдановка, Степановка, Федоровка, Инзовка, Диановка, Марьино, Бановка, Троян, Софиивка, Андреевка, Палоузовка, Петровская, Николаевка, Анновка, Манойловка, Зеленая, Романовка, Вячеславовка, Гюневка, Елизоветовка, Радуловка, Надежная, Гирсовка, Нельговка, Цареводар, Строгановка, Еленовка, Варваровка, Михайловка, Бердянск; в Мелитопольском уезде: Дмитриевка, Александровка, Волканешты, Болград; в Днепровском уезде: Георгиевка» [22, с. 24–25].

Від Міністерства державного майна кожна сім'я переселенців отримала по 50 тисяч дес. землі на сім'ю [15, с. 24–25].

Поряд із переселенням перед російським урядом постало завдання, пов'язане з економічним облаштуванням болгар. Це було досить складною проблемою, оскільки, «<...> новая местность недружелюбно встретила своих будущих питомцев, которые должны были поселиться на первое время в полуразрушенных татарских аулах и начать снова обзаводиться хозяйством» [4, с. 37–38].

Вице-директор Азійського департаменту Міністерства закордонних справ Російської імперії П.М. Стремоухов щодо перспектив господарчого облаштування колоністів зазначав, що болгар «были намеренны приобрести молотильны, сеятельные, жатвенные, сенокосильные машины, разводить сады и виноградники, начать строительство домов» [16, арк. 125].

За спостереженням відомого російського економіста В.Є. Постнікова, «<...> хозяйства, которое заводили болгары на новом месте, было повторением того же, что они вели и в Бессарабии. Преобладало скотоводство и овцеводство. Распашка земли в первые годы поселения не превышала 13–5 дес. на двор» [10, с. 180–181].

На початку переселення бессарабських болгар на територію Приазов'я російський уряд не врахував таку важливу для колоністів галузь господарства, як виноградарство та виноробство. Тому рішенням Міністерства державного майна на чолі з А.А. Зеленим болгарам було дозволено «<...> пользоваться правами курения и продажи вина и пива с 1 января 1863 г.» [15, арк. 348]. Таке рішення не тільки сприяло розвитку виноградарства та виноробства, але й

давало можливість використовувати прибуток від продажу алкогольної продукції на будівництво житла, суспільних будинків, закупівлю продовольства та тяглової сили для сільськогосподарських робіт.

Проблеми влаштування бессарабських болгар на території Приазов'я вирішував Піклувальний комітет про іноземних переселенців Південного краю Росії на чолі з А.Ф. Гаммом. Посуха 1862–1864 рр. змусила А.Ф. Гамма звернутися 18 жовтня 1863 р. до Міністра державного майна А.А. Зеленого із проханням «<...> назначить колонистам пособие в размере 10 рублей на семью» [13, арк. 30–31]. Уже 2 листопада 1863 р. А.А. Зелений наказав Піклувальному комітету «<...> выдать переселенцам на продовольствие скота 27 тыс. рублей из суммы на переселение иностранцев» [13, арк. 32]. Міністерство державного майна асигнувало 10 рублів на закупівлю хліба, який був перевезений у кількості 11 тисяч четвертей із Полтавської губернії в Таврійську губернію (четверть як російська одиниця виміру обсягу сипучих тіл дорівнювала 209,91 л – В. Т.). Також відомство А.А. Зеленого виділило на закупівлю овочів для переселенців суму 13 тисяч рублів [13, арк. 38].

Незважаючи на вжиті заходи, фінансова допомога болгарам була недостатньою із-за посушливої погоди влітку 1864 р. Тоді Міністерство державного майна 6 липня 1864 р. уклало контракт із приватною особою – купцем І-ї гільдії І.Г. Фронштейном на постачання для переселенців «<...> не менее 187 960 четвертей различных зерновых культур» [13, арк. 145].

Протягом липня – вересня 1864 р. контракт на постачання зернових був виконаний, про що голова Піклувального комітету А.Ф. Гамм інформував А.А. Зеленого так: «<...> иностранных переселенцев можно считать обеспеченными до будущего урожая» [13, арк. 184].

Отже, завдяки співробітництву російського уряду із приватним купецьким капіталом була ліквідована загроза голоду в колоніях іноземних переселенців, зокрема й болгарських. Для цього були використані в Бердянському, Дніпровському, Перекопському та Мелітопольському повітах 13 035 четвертей хліба [13, арк. 207].

У 1965 р. для в'яснення становища нових слов'янських поселень Таврійської губернії туди був відряджений член ради Міністерства державного майна статський радник В.А. Іславін. Він здійснив інспекторську поїздку, після закінчення якої у своєму звіті акцентував увагу на такому:

«<...> Не смотря на постоянный четырехлетний неурожай, новые колонии обустроены хорошо, в особенности те, в которых проживали выходцы из прежних поселений Бессарабии» [14, арк. 182]. В.А. Іславін також підкреслював у своєму звіті, що «<...> бессарабские болгары отличаются перед другими трудолюбием, тихою домашнею жизнью, опрятностью в своих жилищах и мало причиняют беспокойство своему начальству» [14, арк. 184–185].

Владні структури опікувалися охороною здоров'я переселенців. Нові колонії були розподілені між двома округовими лікарями. Один лікар приймав хворих болгар у Мелітополі, а другий – у Бердянську. Для допомоги лікарям були назначені 5 фельдшерів, а для постачання в колонії медикаментів – побудовані 3 аптеки. Медичні працівники мали при собі і дорожні аптечки [3, с. 167–138].

Досить важливу роль у справі облаштування болгар відігравали питання, пов'язані з освітою переселенців. У зв'язку із цим новоросійська газета «Одесский вестник» у 1862 р. інформувала про те, що «<...> болгарам следует обратить внимание на распространение между ними грамотности и образования. Для этого необходимо учреждение в каждой колонии народных училищ <...> со временем учреждение центрального училища» [8].

Варто зазначити, що ситуація з розвитком освіти була складною. Російський уряд не виділяв кошти на будівництво шкіл, заробітну плату вчителям, закупівлю підручників. Витрати на освіту лягали на плечі самих колоністських товариств. У кращому разі допомога держави оберталася додатковим контролем із боку влади. Так, наприклад, піклувальник Одеського навчального округу А.А. Арцемович у листі до міністра народної освіти А.В. Головіна 21 листопада 1864 р. пропонував для покращення роботи шкіл для переселенців, призначити коштом колоністського відомства особливого чиновника, «<...> знакомого с педагогическим делом и языком колонистов». Цей посадовець повинен бути для «наблюдения за училищами в болгарских колониях, а также присутствия на Советах попечительских» [18, арк. 14]. Хоча ця пропозиція не була прийнята, вона свідчила про наміри російського уряду тільки контролювати навчання болгар, але не надавати будь-якої матеріальної допомоги для цього.

Питання про освіту зрушилося з місця тільки в 1868 р. 27 січня цього року відбулося перше засідання комісії з облаштування іноземних колоній

під головуванням заступника міністра державного майна А.О. Рассета. На засіданні була визнана необхідність розвивати освіту в іноземних поселеннях. Також було ухвалено рішення про створення «<...> в одной из болгаро-славянских колоний центрального училища» [12, арк. 9].

Шукаючи кошти для освіти колоністів, комісія звернула увагу на вільні землі в кількості 25 тисяч десятин, які залишилися незайнятими після закінчення переселення болгар із Молдавського князівства в 1863 р. Ці землі планувалося здавати в оренду, розділивши їх на 18 оброчних ділянок. Вищезгадане джерело прибутків комісія планувала використовувати для «<...> штатного содержания училища после его открытия» [12, арк. 11]. На жаль, рішення комісії так і не було втілено в життя. Міністерство державного майна дійшло висновку, що наявності Центрального училища у колонії Комрат, яке вже діє, досить для розвитку освіти в середовищі болгарських переселенців. А питання про розвиток освіти в колоніях так і залишилося відкритим. Дещо пізніше, з метою обговорення проекту про училища в поселеннях іноземних колоністів, у 1870 р. була створена нова комісія під керівництвом члена ради Міністерства державного майна В.А. Іславіна. Основний задум проекту полягав у тому, що передбачалося створення двоступеневої системи освіти. Вона мала передбачати організацію сільських / однокласних і центральних / двокласних училищ. Метою реалізації проекту про училища мало бути здобуття загальної навчальної освіти поряд із вивченням російської мови. Проект положення про училища підкреслював і специфіку навчання, що полягала в такому: «<...> преподавание предметов производится на <...> русском и болгарском языках, но обращается особое внимание на то, чтобы учащиеся умели по русскому читать без затруднений и писать без грубых орфографических ошибок» [20, арк. 4]. Отже, варто зазначити, що в освіті колоністів влада віддавала пріоритет вивченню російської мови. Що стосується центральних двокласних училищ, то навчання болгарською мовою зводилося к вивченню «<...> главных правил грамматики сравнительно с правилами русской грамматики» [20, арк. 7].

Даний проект так і не був утілений у життя, тому що відповідно до імператорського Указу від 4 червня 1871 р. розпочався перехід іноземних колоністів у категорію селян-власників. У зв'язку із чим сільські школи болгарських та німецьких колоністів передавалися з управління Піклуваль-

ного комітету в управління місцевих училищних рад і дирекцій народних училищ [19, арк. 134]. За інформацією Міністерства внутрішніх справ, у 1877 р. функціонувало 139 болгарських шкіл у Романівському, Цареводарівському, Преславському і Бердянському повітах Таврійської губернії [21, арк. 187].

Остаточо питання про передачу колишніх колоністських шкіл було вирішено імператорським Указом від 2 травня 1881 р. Згідно із цим Указом усі центральні училища та сільські школи в колишніх болгарських і німецьких колоніях Бессарабської, Єкатеринославської, Таврійської та Херсонської губерній передавалися під юрисдикцію Міністерства народної освіти «<...> с фондами и сборами, на счет которых эти училища и школы будут содержаться» [21, арк. 188].

Перехід болгар-колоністів у категорію селян-власників, як уже зазначалося вище, базувався на Указі «Устав о земских повинностях». Згідно із цим документом був розформований Піклувальний комітет об іноземних поселеннях Південного краю Росії. Колишні колоністи почали підпорядковуватися «веденію общин губернських и уездных управлений» [11, с. 43–44].

Землі болгарських поселенців на підставі викупу передавалися їм у цілковиту власність. За інформацією М.С. Державіна, «<...> бывшие колонисты обязаны были выплатить по 8 рублей за десятину, причем срок, определенный для уплаты, не был назначен, а предоставлено право выкупать свою землю по мере возможности каждого. До тех пор, пока земля не выкуплена, колонисты обязаны были вносить поземельный сбор в размере 40 коп. с десятины» [4, с. 23].

З початку 70-х рр. XIX ст. в колишніх болгарських колоніях поступово розпочиналося соціальне розшарування суспільства. Окремі сім'ї ставали більш заможними, а деякі стали взагалі безземельними. За свідченням дослідника Б. Бертенсона, «<...> безземельные находили работу в качестве ремесленников, рабочих на заводах и батраками у своих богатых односельчан, в руках

которых сосредотачивалось по несколько номеров хозяйств» [1, с. 47–48].

Варто зазначити, що загалом економічний рівень болгарських господарств залишався високим. Наприклад, у болгарських поселеннях Бердянського повіту, за інформацією вищезгаданого дослідника Б. Бертенсона, «<...> имелись заводы в количестве 26, мельницы, слесарные мастерские. Было развито кустарное производство тканей и ковров. Где возможно, болгары занимались извозом и торговлей» [1, с. 49–50].

Отже, завдяки наполегливій праці сталося економічне піднесення Приазов'я.

Висновки. У результаті переселенської акції російського уряду на території Приазов'я отримали своє нове місце проживання 23 тис. болгар-колоністів із Молдавського князівства, які отримали у своє володіння по 50 дес. землі на сім'ю і заснували нові населенні пункти. Владні структури досить оперативно вирішували економічні проблеми переселенців, особливо в період посух 1862–1864 рр. Для цього з бюджетних фондів виділялися кошти на закупівлю хліба, овочів та фуражу для тяглової сили. Болгарам також було дозволено займатися винокурінням та продажем вина та пива, а зароблені гроші витратити на власні господарчі потреби. Варто зазначити, що розвиток освіти в колоніях залишався без державного фінансування. Владні структури проводили в життя політику, пов'язану з обов'язковим вивченням російської мови в болгарських школах і училищах.

Суттєво вплинув на подальший соціально-економічний стан болгар імператорський Указ від 4 червня 1871 р., згідно з яким усі іноземні колоністи переходили в категорію селян-власників. Указ сприяв розвитку ринкових відносин у болгарському середовищі, хоча водночас приводив до поступового розшарування населення.

У подальшому потрібно буде дослідити особливості економічного та культурно-освітнього життя болгар Приазов'я в 70-ті рр. XIX ст. – на початку XX ст.

Список літератури:

1. Бертенсон В. Болгарские колонии Бердянского уезда Таврической губернии. *Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России*. 1901. № № 7–8. С. 45–66.
2. Грек И. Пресельванито на българи бесарабската част на Молдавското княжество в Приазовието (края 50-те – начало то 60-те години на XIX в.). *Българите в Северното Причерноморие. Изследования и материали* / съст. д-р Петър Тодоров. Велико Търново : АСТА, 1993. Т. 2. С. 129–142.
3. Державин Н.С. Болгарские колонии Новороссийского края. Херсонская и Таврическая губернии. Симферополь : Таврическая губернская типография, 1908. 238 с.
4. Державин Н.С. Очерки быта южнорусских болгар. *Этнографическое образование*. 1898. № 3. С. 37–48.

5. Державин Н.С. О болгарях и болгарском переселении в Россию : краткий исторический очерк для народного чтения. Бердянск : Худож. тип. И.И. Гуревича, ар. М.А. Левкус, 1912. 31 с.
6. Максименко М.М., Губенко Г.Н. Характер землеволодіння і соціальне розшарування серед болгарських переселенців в Таврійській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Проблеми слов'янознавства*. 1978. Вип. 10. С. 70–77.
7. Митков Василий. Болгары в Таврии: 150 лет истории. Запорожье : Интер-М, 2012. 100 с.
8. Одесский вестник. 1862. 12 мая.
9. Пачев С.И. Возникновение болгарских сел в северном Приазовье 1861–1863. Мелитополь : МГПУ, 2007. 88 с.
10. Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. Москва : типография товарищества Кушнерева, 1891. 392 с.
11. Продолжение свода законов Российской империи, изданного в 1857 г. Устав о земских повинностях. Санкт-Петербург, 1872. 575 с.
12. Російський державний історичний архів. Ф. 381. Міністерство державного майна. Оп. 8. Спр. 3708. 96 арк.
13. Російський державний історичний архів. Ф. 381. Міністерство державного майна. Оп. 8. Спр. 3725. 216 арк.
14. Російський державний історичний архів. Ф. 381. Міністерство державного майна. Оп. 8. Спр. 3727. 292 арк.
15. Російський державний історичний архів. Ф. 383. Міністерство державного майна. Оп. 23. Спр. 35681. Ч. 1. 316 арк.
16. Російський державний історичний архів. Ф. 383. Міністерство державного майна. Оп. 23. Спр. 35704. 286 арк.
17. Російський державний історичний архів. Ф. 383. Міністерство державного майна. Оп. 23. Ч. 3. 596 арк.
18. Російський державний історичний архів. Ф. 733. Міністерство державного майна. Оп. 170. Спр. 152. 128 арк.
19. Російський державний історичний архів. Ф. 733. Міністерство державного майна. Оп. 170. Спр. 507. 156 арк.
20. Російський державний історичний архів. Ф. 1261. II відділення його Імператорської Величності канцелярії. Оп. 2. Спр. 113. 72 арк.
21. Російський державний історичний архів. Ф. 1291. Міністерства внутрішніх справ. Оп. 66. Спр. 45. 318 арк.
22. Список населенных мест по сведениям 1864 г. XII. Таврическая губерния. Санкт-Петербург : Центральный статистический комитет министерства внутренних дел, 1865. 64 с.
23. Турков В.В. Материали по истории переселение и обустройства бессарабских болгар в Приазовье в 60-х гг. XIX ст. в фондах российского государственного исторического архива. *Дриновський збірник* / ред. колегія : С.Ю. Страшнюк (гол. ред.) та ін. Харків ; Софія : Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова. 2008. Т. II С. 146–151.
24. Хаджиниколова Е. Българските пресельници в южните области на Русия (1856–1877). Софія : Наука и искусство, 1987. 176 с.

Turkov V.V. THE POLICY OF THE RUSSIAN GOVERNMENT IN RELATION TO THE ORGANISATION OF BESSARABIAN BULGARIANS AT THE TERRITORY OF PRIAZOVIA (1861–1871)

The article considers the policy of the Russian government in relation to the organisation of Bessarabian Bulgarians at the territory of Priazovia. The case is that The Bulgarians appeared in this territory as a result of a resettlement carried out by Russia from the Moldavian principality in 1856–1862. The Russian government has provided the migrants with the necessary conditions. The Bulgarians retained their legal status as colonists, and each family received 50 arpents of land and certain benefits. One of the benefits was the ability of the settlers to produce and sell wine and beer freely, and to spend the money they earned on their own household needs. Authorities, in particular the Ministry of State Property, solved the economic problems of migrants, especially during the droughts of 1862–1864. For instance, the government allocated funds from the budget to purchase food for the population and fodder for traction. In turn, the government's education policy did not provide the funding needed to build schools, colleges, teachers' salaries, and textbooks. This was to be done by the colonial societies themselves in each settlement separately. At the same time, the authorities have implemented a policy of compulsory study of the Russian language in all Bulgarian educational institutions.

The further social and economic development of the Bulgarian community was significantly influenced by the imperial decree of June 4, 1871, according to which all foreign colonists passed into the category of peasants with the rights of "ownership" of their land. The decree contributed to the development of the market relations. The Bulgarians began to build small factories, mills, locksmiths and workshops, developed artisanal production of fabrics and carpets, the former colonists were engaged in retail and wholesale trade and provided transport services to deliver industrial goods and food to various parts of the region. At the same time, the development of market relations led to a gradual social differentiation of the population.

The research topic is disclosed based on the involvement of a number of representative and primarily documentary sources. In carrying out the study, first of all, such fundamental principle of historical development of knowledge as impartiality in the analysis of events, processes and phenomena is applied.

Key words: *Russia, Bessarabian Bulgarians, organisation, Priazovia.*